

Dr hab. Anna Kucz, prof. ucz.
Instytut Literaturoznawstwa
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana mgr. Jana Mateusza Kurowickiego pod tytułem
LAKTANCJUSZ I ŁACIŃSKIE ŹRÓDŁA HUMANIZMU CHRZEŚCIJAŃSKIEGO
napisanej pod kierunkiem

dr hab. Dominiki Budzanowskiej-Weglendy, prof. UKSW

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska pana mgra Jana Mateusza Kurowickiego pod tytułem *Laktancjusz i łacińskie źródła humanizmu chrześcijańskiego*, przygotowana pod opieką naukową pani dr hab. Dominiki Budzanowskiej-Weglendy, prof. UKSW, składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów zasadniczych, zakończenia oraz bibliografii. Praca liczy 302 strony i odznacza się przemyślanym układem treści, adekwatnym do przedmiotu badań, przyjętych założeń oraz sformułowanego celu badawczego. Jej struktura jest klarowna i logiczna. W dalszej części recenzji zostaną omówione i ocenione poszczególne części rozprawy doktorskiej.

We „**Wstępie**” Autor przekonująco uzasadnia wybór tematu, wskazując zarówno na jego znaczenie teoretyczne, jak i na realną lukę badawczą w obrębie humanistyki, zwłaszcza w zakresie całościowego ujęcia twórczości Laktancjusza i jego roli w genezie *humanitas christiana*. Wstęp nie ogranicza się do referowania stanu badań, lecz wyraźnie problematyzuje dotychczasowe ujęcia i wskazuje obszary wymagające reinterpretacji. Istotnym walorem tej części rozprawy jest także szczegółowe omówienie jej struktury: poszczególne rozdziały zostały jasno scharakteryzowane, a ich wzajemne powiązania prowadzą do spójnej wizji całości wyводу. Na szczególne podkreślenie zasługuje klarowne i przekonujące przedstawienie zagadnień teoretyczno-metodologicznych, zwłaszcza precyzyjne zdefiniowanie kluczowych dla rozprawy pojęć *humanitas* oraz *humanitas christiana*.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Quid sit humanitas et humanitas christiana*, stanowi solidnie przemyślany fundament całej pracy. Autor podejmuje w nim zadanie szczególnie trudne: uporządkowanie pojęć skrajnie wieloznacznych, historycznie zmiennych i obciążonych współczesnymi projekcjami interpretacyjnymi. Przyjęta strategia – sprowadzenie wielości definicji do wspólnego mianownika antropologicznego, którym jest człowiek, jego godność oraz projekt integralnego rozwoju w ramach kultury i wspólnoty – pozwala ukazać humanizm nie jako jednorazowy fenomen historyczny, lecz jako projekt antropologiczno-cywilizacyjny,

posiadający własną dynamikę normatywną i formacyjną. Precyzyjnie wyeksponowano elementy konstytutywne tego projektu: model wychowawczy, kanon estetyczno-moralny, uniwersalistyczne roszczenie oraz tendencję do utożsamiania „prawdziwego człowieczeństwa” z określonym wzorcem kulturowym. Autor trafnie uwydatnia analogie pojęcia *humanitas* do takich kategorii jak *Latinitas* czy *Ελληνισμός*, co pozwala osadzić rozważania w realiach antycznego dyskursu kulturowego. Ponadto konsekwentnie wykazuje, że *humanitas christiana* nie jest pojęciem jednowymiarowym, lecz funkcjonuje na kilku wzajemnie powiązanych poziomach: jako projekt kultury chrześcijańskiej, jako postawa intelektualna i duchowa poszczególnych autorów i jako imperatyw etyczny, zakorzeniony w praktyce miłosierdzia i ewangelicznej miłości. Bardzo cenne jest także zwrócenie uwagi na element *reformatorski* humanizmu chrześcijańskiego – postulat powrotu do źródeł, oczyszczenia kultu i duchowości – który Autor trafnie zestawia z analogicznymi tendencjami w świeckich humanizmach późniejszych epok. Szczególnie dobrze wybrzmiewa przejście od refleksji ogólnej do zapowiedzi badań szczegółowych, w których Jan Kurowicki słusznie widzi Laktancjusza jako kluczowego prekursora chrześcijańskiego humanizmu w literaturze łacińskiej. Zaletą rozdziału jest również wyraźne zaznaczenie, że przedmiotem są nie tylko idee, lecz także *imaginarium* kulturowe, język symboli i wzorców artystycznych, których pierwsze świadectwa w chrześcijańskim piśmiennictwie łacińskim Autor lokalizuje właśnie u Laktancjusza. Teza ta została sformułowana ostrożnie, bez nadmiernych roszczeń, co świadczy o dojrzałości badawczej. Zaproponowane ujęcie *humanitas* i *humanitas christiana* nie tylko porządkuje pole badawcze, lecz także tworzy solidne podstawy do dalszych analiz twórczości Laktancjusza jako jednego z najważniejszych, a dotąd niedostatecznie docenionych, świadków narodzin humanizmu chrześcijańskiego Zachodu.

Rozdział drugi, poświęcony życiu i twórczości Laktancjusza, spełnia w rozprawie funkcję swoistego „mostu” pomiędzy rozdziałem definicyjno-metodologicznym a analizami właściwymi (*humanitas* / *humanitas christiana*) prowadzonymi w dalszych partiach pracy. Mgr Jan Kurowicki wskazuje na rangę Laktancjusza jako myśliciela przełomu epok, a zarazem umieszcza go w sieci relacji politycznych związanych z przemianami kultury oraz myśli europejskiej, jakie dokonały się w kontekście spotkania cywilizacji klasycznej z chrześcijaństwem w dobie Konstantyna. Autor nie poprzestaje na biograficzno-bibliograficznym kompendium. Rozdział zostaje podporządkowany tezie o Laktancjuszu jako „punkcie zwrotnym” dla łacińskiej kultury chrześcijańskiej. Jest to zabieg istotny metodologicznie, gdyż już na poziomie rozdziału wprowadzającego pojawia się interpretacja, która będzie później weryfikowana w analizach szczegółowych. Szczególnie wyraźnie

wybrzmiewa argument o wyjątkowej pozycji Laktancjusza: jego bliskość cesarza Konstantyna – rozumiana jako realna relacja i możliwość oddziaływania – zostaje potraktowana jako istotna przesłanka dla tezy o udziale Afrykańczyka w kształtowaniu projektu *christianitas* na gruncie świata klasycznego. Takie ujęcie ukierunkowuje lekturę rozdziału: Autor nie prezentuje Laktancjusza jako pisarza odizolowanego, lecz jako uczestnika procesu kulturowej i instytucjonalnej transformacji. Rozdział drugi nie stanowi celu samego w sobie, lecz przygotowuje grunt pod zasadnicze zadanie rozprawy: jakim jest rekonstrukcja Laktancjuszowego rozumienia *humanitas* – z wyraźnym uwzględnieniem wymiaru etycznego i estetycznego – a następnie jego dopełnienie o komponent polityczny.

Rozdział trzeci – *De Lactantii humanitate* – stanowi zasadniczy rdzeń analityczny całej rozprawy i w pełni realizuje zapowiedziane we wcześniejszych częściach badanie Laktancjuszowego rozumienia *humanitas*. Autor przeprowadza interpretację wielopoziomową, łączącą studium semantyczne, refleksję filozoficzno-religijną oraz konkretyzację literacko-estetyczną. Takie ujęcie należy uznać za metodologicznie trafne i adekwatne do charakteru badań. Na szczególne uznanie zasługuje przyjęcie punktu wyjścia w postaci analizy semantycznej leksyki wywodzącej się od *homo*. Autor słusznie nie ogranicza się do deklaratywnego przypisania pojęciu *humanitas* określonego znaczenia, lecz rekonstruuje je na podstawie realnego użycia terminów w pismach Laktancjusza. Trafnie ukazuje *humanitas* jako idealny typ ludzkiej moralności, nierozzerwalnie związany z chrześcijańskim programem *divina doctrina*, dzięki czemu pojęcie to zostaje osadzone nie w sferze abstrakcyjnej antropologii, lecz w rzeczywistej formacji człowieka. Analiza pojęć *vera sapientia* i *vera religio* stanowi jeden z najistotniejszych punktów rozdziału. Autor umiejętnie pokazuje, że kategorie te tworzą u Laktancjusza spójną wizję chrześcijaństwa jako jedności mądrości, kultu i życia moralnego. Szczególnie cenne jest uwzględnienie zarówno źródeł pogańskich, jak i chrześcijańskich tej koncepcji, przy jednoczesnym podkreśleniu jej innowacyjnego charakteru. Z metodologicznego punktu widzenia trafne jest odwołanie się do współczesnych opracowań filozofii religii, zwłaszcza do badań Toniego Alimiego. Wykazanie, że Laktancjuszowe rozumienie *religio* wyprzedza klasyczne ujęcia i antycypuje nowożytne definicje religii, znacząco podnosi rangę interpretacyjną rozdziału i wpisuje go w aktualne debaty naukowe. Przekonująco została również uzasadniona teza, że krytyka sztuki i poezji obecna w pismach Laktancjusza ma charakter kontekstowy, a jej rozwiązaniem jest figura nauczyciela *divinae doctrinae*, który potrafi przeprowadzić ucznia przez świat sztuki w sposób bezpieczny i formacyjnie owocny. Przywołanie pochwały studiów literackich z V księgi *Divinae institutiones* stanowi trafne i mocne potwierdzenie tej interpretacji. Równie wysoko

należy ocenić analizę stylu Laktancjusza oraz jego relacji z Ciceronem, należąca do najbardziej oryginalnych fragmentów rozdziału. Autor nie poprzestaje na stwierdzeniu wpływu Arpinaty, lecz interpretuje go dynamicznie: jako dialog, rywalizację, a niekiedy polemikę. Zestawienie tej praktyki z nowożytnym ideałem *cum Cicerone loqui* jest szczególnie trafne i wzbogaca wywód o perspektywę diachroniczną. Ponadto mgr Jan Mateusz Kurowicki przekonująco wykazuje, że u Laktancjusza estetyka nie istnieje autonomicznie, lecz pozostaje podporządkowana etyce i prawdziwemu kultowi. Tym samym rozdział trzeci konsekwentnie realizuje założenia teoretyczne wypracowane w rozdziale pierwszym i prowadzi do analizy społeczno-politycznego wymiaru *humanitas* w rozdziale kolejnym. W tym miejscu należy jednak wskazać istotne ograniczenie rozdziału. Brakuje w nim uwzględnienia myśli Arnobiusza oraz refleksji zawartej w *Adversus Nationes*, które – zarówno pod względem chronologicznym, jak i ideowym – stanowią ważny kontekst dla rozumienia Laktancjuszowej *humanitas*. Myśl Arnobiusza z pewnością nie była Laktancjuszowi obca, zwłaszcza że autor z Sicca Veneria wielokrotnie akcentuje w *Adversus Nationes* konieczność całkowitego zwrócenia się ku Bogu, przekroczenia świata zmysłowego oraz kontemplacji Chrystusa jako jedyne go objawiciela prawdy (I 3,1; II 78,3). Sam traktat Arnobiusza jest w istocie obroną *verae religionis*, co trafnie oddaje zaproponowany przez Amate Biaggio przekład tytułu jako *Difesa della vera religione*. Pominięcie tej perspektywy zubaża kontekst porównawczy i osłabia możliwość pełniejszego uchwycenia genezy oraz specyfiki Laktancjuszowej syntezy etyczno-religijnej, zwłaszcza w odniesieniu do wczesnochrześcijańskiego rozumienia prawdziwej mądrości i prawdziwej religii.

Rozdział czwarty, zatytułowany *Humanitas christiana – Christianitas*, stanowi istotne dopełnienie analiz przeprowadzonych w rozdziałach poprzednich. Autor podejmuje w nim zagadnienie najtrudniejsze interpretacyjnie a zarazem podatne na anachronizację: problem relacji Kościoła i państwa oraz kształtującej się wizji chrześcijańskiej wspólnoty politycznej w myśli Laktancjusza. W rezultacie pokazuje, że mamy do czynienia z fazą przejściową, w której refleksja polityczna dopiero się formuje i przybiera postać intuicji, postulatów oraz elementów projektu cywilizacyjnego. Taka perspektywa pozwala uniknąć nieuprawnionych porównań z Ambrozym czy Augustynem i zachować historyczną adekwatność interpretacji. Bardzo trafne jest podkreślenie, że doniosłość myśli Laktancjusza nie polega na jej systematyczności, lecz na charakterze prekursorskim – na tym, że Afrykańczyk należy do awangardy rodzącej się *christianitas*, zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym. U autora *Divinae institutiones* dostrzec można już próbę myślenia w kategoriach formacji cywilizacyjnej, co stanowi istotne *novum* w literaturze chrześcijańskiej przełomu III i IV wieku.

Perspektywa ta nie przybiera jeszcze kształtu w pełni rozwiniętej doktryny, lecz funkcjonuje jako zapowiedź procesu, którego skutki – jak słusznie zauważa Doktorant – pozostają widoczne w kulturze Zachodu przez kolejne stulecia, a w pewnym sensie także w czasach współczesnych. Autor konsekwentnie wykazuje, że Laktancjusz rozwija klasyczną ideę *humanitas* we wszystkich trzech wymiarach wyznaczonych w rozdziale pierwszym: estetycznym, etycznym i politycznym. Wymiar polityczny nie zostaje przedstawiony w oderwaniu od etyki i religii: przeciwnie, jawi się jako ich konsekwencja. Państwo oraz wspólnota polityczna stają się przestrzenią realizacji projektu humanistycznego, zakorzenionego w chrześcijańskiej wizji człowieka. Rozdział czwarty z jednej strony domyka analizę trzech wymiarów *humanitas* zapowiedzianych w rozdziale pierwszym, z drugiej – w sposób naturalny przygotowuje grunt pod rozdział piąty, poświęcony recepcji Laktancjusza.

Ostatni rozdział rozprawy stanowi przekonujące domknięcie całości wywodu, ukazując trwałą *auctoritas* Laktancjusza w dziejach myśli chrześcijańskiej oraz jego realny wpływ na kształtowanie chrześcijańskiego etosu o wyraznie humanistycznym charakterze. Autor skutecznie polemizuje z tezą o marginalnym znaczeniu Afrykańczyka, wykazując, że odegrał istotną rolę w formowaniu chrześcijańskiej wizji godności osoby ludzkiej, wolności sumienia i uniwersalizmu moralnego. Przekonująco ukazano przy tym, że pozorna niekonsekwencja poglądów Afrykańczyka odzwierciedla raczej złożoność wczesnochrześcijańskiej refleksji moralno-politycznej niż słabość doktrynalną jego stanowiska. Walorem rozdziału jest wyważona konkluzja: Laktancjusz jawi się jako prekursor chrześcijańskiego humanizmu, którego intuicje – zwłaszcza w zakresie prawa naturalnego, humanitaryzmu i nienaruszalnej godności osoby – pozostają inspirujące także dla refleksji współczesnej. Rozdział spełnia zatem funkcję syntetyczną i perswazyjną, skutecznie potwierdzając główną tezę rozprawy i nadając jej wyraźny wymiar aktualności.

Całościowa ocena rozprawy doktorskiej jest zdecydowanie pozytywna. Praca stanowi oryginalne ujęcie podjętej problematyki, opracowane z dużym znawstwem przedmiotu i solidnie osadzone w aktualnym stanie badań. Autor w istotny sposób wzbogaca wiedzę na temat sposobów konkretyzowania spuścizny Laktancjusza, ukazując ją w szerokiej perspektywie filologicznej, filozoficznej i kulturowej. Doktorant wykazuje ponadto wysokie kompetencje translatorskie. Dla wygody czytelnika oraz przejrzystości wywodu należałoby jednak rozważyć publikowanie przytaczanych i analizowanych fragmentów tekstów łacińskich i greckich w równoległym układzie bilingwicznym (łacińsko-polskim i grecko-polskim). Przed ewentualną publikacją rozprawy wskazane byłoby również usunięcie nielicznych uchybień tekstologicznych. Moje uwagi i propozycje korekt zostały zamieszczone w pliku PDF

rozprawy; mają one charakter drobny i w żaden sposób nie podważają wysokiej oceny merytorycznej pracy. Autor w sposób skrupulatny i konsekwentny zrealizował założone cele badawcze, wykazując się swobodą poruszania się w obszernej literaturze naukowej poświęconej Laktancjuszowi – postaci niezwykle ważnej nie tylko dla kultury późnego antyku, lecz także dla dalszego rozwoju myśli chrześcijańskiej i europejskiej. Na podkreślenie zasługuje rzeczowa i wyważona argumentacja, umiejętność podejmowania polemiki z utrwalonymi stanowiskami badawczymi, staranne operowanie materiałem źródłowym oraz szerokie i krytyczne wykorzystanie literatury przedmiotu. Rozprawę cechuje aktualny i poprawnie zastosowany aparat naukowy, a przypisy dokumentują nie tylko znajomość badań, lecz także samodzielność interpretacyjną Autora, przejawiającą się w ocenach prezentowanych stanowisk i prowadzonej z nimi dyskusji. Rozprawa zasługuje na opublikowanie, a nawet na wyróżnienie, jako studium dojrzałe, spójne i metodologicznie przemyślane, które w sposób przekonujący dowodzi, iż Laktancjusz był pierwszym myślicielem systematycznie formułującym wizję *humanitas christiana* jako integralnego projektu etycznego, estetycznego i społeczno-politycznego. Autor z powodzeniem łączy analizę filologiczną z perspektywą historii idei, wydobywając z pism Afrykańczyka nowatorski zamysł antropologiczny i cywilizacyjny. Praca wnosi istotny wkład w badania nad wczesnochrześcijańskim humanizmem i przekonująco przywraca Laktancjuszowi należne miejsce w genealogii kultury Zachodu.

Konkluzja

Uwzględniając ogólną koncepcję pracy, szczegółową argumentację Autora oraz uzyskane przez niego ustalenia badawcze, stwierdzam, że przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego i świadczy o posiadaniu przez Kandydata solidnej wiedzy teoretycznej oraz dojrzałych kompetencji badawczych. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie pana mgra Jana Mateusza Kurowickiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego przed Komisją Doktorską Wydziału Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Rzym, 19 XII 2025

